

HELLER ÁGNES

Bicikliző majom

KÓBÁNYAI JÁNOS INTERJÚREGÉNYE

Sárga lappal

Hegedűs Andrásnak köszönhetem, hogy ismét bekerültem egy tudományos intézménybe. Ha nem is a magyar tudományos életbe: abban mindig is marginális voltam, maradtam. Most viszont szabad időt nyertem. Szabadságot. Újra leülhettem dolgozni.

Hegedűs András a Rákosi-korszak utolsó miniszterelnökeként vonult be a magyar történelembe. Ő írta alá 1956-ban, Nagy Imre helyett, a szovjet csapatok behívását sürgető dokumentumot. A Rákosi-Gerő-féle társasággal együtt távozott Moszkvába, és egy ideig velük is maradt, majd rájött, hogy mégsem tartozik hozzájuk. Moszkvában elgondolkozott a történekről, szerepéről. Felismerte, hogy amit tettek, az idegen a magyarság szellemétől. Hegedűs parasztgyerek volt, Csorna környékén nevelkedett, igen korán és fiatalon került a kommunista mozgalomba. Azon kevesek közé tartozott, akik paraszti sorból fölemelkedve jutottak komoly pártfunkcióba. S noha teljes mértékben osztotta és képviselte a kommunista környezet sztálinista örökségeit, valamit mégis megőrzött józan paraszti eszéből is. Kritikus kérdéseket tudott föltenni saját magának is, amire sokan mások képtelennek mutatkoztak. Mindmáig ő Magyarország valaha volt legfiatalabb miniszterelnöke – harmincnégy éves korában jutott a legfelsőbb hatalomba. Bukása után is elég fiatal ahhoz, hogy újragondolja és újakezdje az életét. Így jött vissza Magyarországra. Sohasem szimpatizált Kádárékkal, akik szintén idegenkedtek tőle, mert nem felejtették el, hogy Rákosihoz tartozott, ezért azzal gyanúsították, hogy Rákosiékat akarja visszahozni. Ő ugyan nem szerette Rákosiékat, de Kádárékat sem – ezt jól érezték. Kádárékat fölkapaszkodóknak tekintette, akiket a történelmi véletlen hozott helyzetbe: többszörös árulások folytán kerültek olyan pozíciókba, amelyekre tehetségükkel nem szolgáltak rá. Mindig lebecsülte Kádár képességeit: igen közepes, sőt a közepesnél is alacsonyabb szellemi entitásnak tartotta őt. Hasonlóan rossz véleményt alakított ki Kádár környezetéről, Aczél Györgyöt is beleértve. Hegedűs ténylegesen szakított a sztálinizmussal, de az egész Kádár-garnitúrát alacsonyabb rendűnek tartotta, mint a Rákosiét. Szerinte a Rákosi-garnitúra, ha rossz ideológiai úton járt is, szellemi szinten azért magasabban állt. Én soha nem állítanám ugyanezt. Lukács György is egyre hajtogatta, hogy Rákosi egy pertliügynök szellemi nivóján mozog. Révait ugyan többre becsültük, mint a többit, de mai távlatból Aczél sokkal érdekesebb és értelmesebb embernek tartom. Egy ideig Révai volt az isten, amit ő kiejtett a száján, azt nagyszerűnek, szellemileg megfellebbezhetetlennek tekintették. Ha valaki ma Révait olvasna, megdöbbenne, hogy ez a szellemi atyaisten milyen gyenge, primitív és vulgáris Aczél Györgyhöz képest, aki ugyan szintén nem éppen szellemi nagyság, mégis fontosabb alakja volt a magyar kulturális életnek. Rákosi kitűnően tudott angolul. Fiatal korában valószínűleg tehetséges volt. Angliába küldték ösztöndíjjal közgazdaságot tanulni, ami nagyon ritka egy vidéki zsidó gyerek esetében. De a tizenhat év börtön, a megannyi év kommunizmus és rettegés kipusztította belőle a tehetséget. Folyton félt, rettegett Sztálintól, aki gyűlölte őt, a kis büdös biboldót, aki reszketve játszott a pojacát előtte. És csupa félelemből kinyírta azokat, akik *tőle* féltek. Így szokott ez lenni, ő félt a főnöktől, és azt akarta, hogy mindenki más pedig *tőle* rettegjen. Az én szememben csöppet sem volt magasabb rendű Kádár Jánosnál. Lesújtó véleményem volt persze a Kádár-féle vezetésről is. Középszerű, de veszélyes embereknek tartottam őket, akik csak a Szovjetunió seg(g)edelmével foglalták el az ország vezető pozícióit. Azóta rájöttem, hogy akik egy ország vezető pozícióiba jutnak, többnyire közepes emberek, bármilyen lovon futnak be. Akkor még azt hittem, hogy ha majd nem az oroszok helyeznek pozícióba embereket, hanem demokratikusan a magyar nép, akkor nagyon nagy szellemek, kiváló személyiségek kerülnek oda. Ma az egész világon nincs egyetlen nagy államférfi sem.

Rákosiék zsidó származásúak voltak, de nem voltak zsidók. Ez a disztinkció lényeges: ugyanis ha zsidók lettek volna, nem kerülhettek volna ilyen magas pozícióba. A zsidó származás garantálta a gyökértelenséget. A gyökértelen embert könnyű dróton rángatni. Nem tartozik sem a magyarsághoz, sem a zsidósághoz, sem a polgársághoz, sem a proletariátushoz. Senkihez sem tartozik: levegő, nonentitás. Bábu. Könnyen lehet irányítani a háttérből, a zsinórpaplásról, a rendező vagy a forgatókönyvíró tetszése szerint. Retteg, mert minden hatalmát a véletlennek vagy a seggnyalásnak köszönheti. Magyarországon a szovjet vezetés számára ezért volt nagyon kifizetődő felhasználni, ismétlem, nem a zsidókat, hanem a zsidó származásúakat.

A paraszti származású kommunisták, főleg a kálvinisták – gyökértelenségük ellenére és mellett – megőriztek valamiféle affinitást saját gyökereikhez. Nagy Imre példája mutatja ezt legjobban, ugyanis kálvinista háttere, minden kommunizmusa ellenére, kiütközött rajta. Amikor '56-ban ama végső dilemma előtt állt, hogy teljesítse-e, amit ígért, és lövessen a tüntetőkre, vagy pedig tegyen egy száznyolcvan fokos fordulatot, és azonosuljon a forradalmárokkal, a kálvinista háttere vitte őt a becsületes magatartás irányába. Gyökere volt, ami ugyan jócskán elvékonyodott, de valahogy mégis megmaradt. A teljesen gyökértelen embernek nincs miért, nincs hová visszatérnie. Nem is volt olyan zsidóság, amihez vissza lehetett térni. A zsidó származásúak szerepe a sztálinista hatalomban legfőképpen tehát magyar jelenség. Más országokban gyorsan kikerültek a vezetésből, legtöbbjük koncepciók perек áldozataként vesztette életét vagy szabadságát. A Slansky-perben például a csehszlovák kommunizmus határozottan antiszemita jelleget öltött: igen nagy százalékban zsidó származásúakat végeztek ki és börtönöztek be. S a zsidókat mindenütt kiebrudalták. Magyarországon pedig épp ellenkezőleg történt. Vajon miért?

Magyarország Hitler utolsó szövetségese volt. Ezt a tényt Magyarország nem tudja feledtetni. Mindmáig, amikor arról esik szó, hogy elengednek egy adósságot vagy nem, valahogy felmerül Magyarország akkori szerepe. Nemcsak az oroszok fejében él ez így, de az amerikaiakéban is. Mind a mai napig. Magyarország nem ugrott ki a háborúból, amikor megtehetette volna! Ha mi ebbe akkor személy szerint bele is halunk, Magyarország szempontjából nagyszerű lett volna. Ezt azért is fontos aláhúzni, mert megmutatja, hogy egy rossz történelmi lépésnek milyen rettenetesek a következményei. Ha Magyarország kiugrik a háborúból, akkor – bár rettenetes tíz hónap következett volna, és mi, ismétlem, aligha beszélgetnénk most itt – az országnak kifizetődött volna. Nem másították volna ugyan meg teljesen a trianoni békeszerződést, de kifizetődött volna területileg, lakosságszámban és Magyarország nemzetközi presztízse szempontjából is. A Szovjetunióhoz tartozást persze nem lehetett volna megúszni. Jalta Horthyék döntésétől függetlenül elintézte ezt. De az akkori magyar vezetésen múlt, hogy kiben bíznak és kiben nem. Választásuk a történelmi rossz volt: tragikus választás Hitler utolsó szövetségésének maradni. És ezért raktak az oroszok zsidó származásúakat a magyar kormányba, mert nem bíztak a magyar emberekben – a zsidók biztosan nem voltak náci. Nem mintha nagyon zavarta volna őket, hogy ki a jobboldali vagy náci, hiszen sok náci állítottak saját szolgálatukba. De itt, ebben a konkrét esetben, félték egy esetleges magyar titoizmustól. Félték minden önállósodástól, a büdös zsidókról azonban tudták, hogy sohasem akarnak önállósodni. Hiszen azoknak nincs mire építeniük. És hogy mennyire igazuk volt, azt egy olyan kipróbált elvtárs, mint Nagy Imre esete is megmutatta. Gerő és Rákosi sohasem tették, nem is teheték volna ugyanezt. Nekik nem volt hova visszavonulniuk, nem volt kihez fordulniuk, nem tudták volna azokat a szövegeket megfogalmazni, amelyek a magyar néphez szóltak. A zsidókról nem is beszélve, mert hozzájuk sem volt szavuk. Ők mindenki számára idegenek maradtak. Ez tette őket alkalmassá arra, hogy Magyarország vezetésében, az Államvédelmi Hatóság vezérkarában olyan jelentős szerepet játsszanak, hiszen semmi közülük nem volt azokhoz, akik ellen fölléptek.

Hegedűs András, akinek volt paraszti háttere, igen furcsa ideológiával tért vissza a Szovjetunióból. Egyrészt élesen szembefordult Rákosiékkal, de nem bízott a Kádár-féle vezetőkben sem. Ezek parvenük, alacsonyabb szinten állnak, mint az előző vezetés! Eldöntötte, hogy nem lesz többé politikus, hanem szociológus lesz, és a tudománnyal foglalkozik. És felmerült benne az ötlet, hogy kérjen magának egy tudományos intézményt, esetleg egy folyóiratot, vagy mindkettőt, és Magyarország tudományos-kulturális életében töltsön be meghatározó szerepet. Jó kommunista maradt: hűséges az eszméhez, a tradícióhoz és saját múltjához. Nagy Imréről igen rossz véleménye volt. Éppúgy árulónak

tartotta őt, mint Kádár. Utolsó beszélgetésünk alkalmával, a hetvenes években, amikor összevesztünk, azt mondta nekem és Ferinek: „Olyanok vagytok, mint a Mindszenty!” Számára a borzalmak netovábbjának tűnt az érsekhez hasonlítani. Viszont reformot akart: kulturáltabb, tudományosabb gondolkodást. Ez a törekvése vezette a Szociológiai Csoport megalapításában (ebből nőtt ki a Szociológiai Intézet), s ugyanez az irányultság motiválta azt is, hogy átvegye a Valóság szerkesztőségét.

Hegedűs Andrásban nemigen bíztam, nekem ő Magyarország kommunista miniszterelnöke volt és maradt, akivel jó, ha az ember megtartja a három lépés távolságot, de respektáltam, hogy odavett az intézményébe. Barátnőm, Márkus Mária protezsált be. Hegedűs még a nálam „feketesegűbbeket” is felvette. Például Lócsei Palit, aki börtönben ült. Lócsei a rezsim egyik leggyűlöltebb emberének számított, az egész Kádár-érában nem kapott útlevelet. Mi már mindannyian utaztunk, nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is jártunk, Lócsei Pali viszont még Pozsonyig sem mehetett. Szesztay András is velünk dolgozott, néhány éve a Kereszténydemokrata Pártban láttam, az én időmben is meggyőződéses protestáns volt, hívő katolikus lányt vett feleségül. Gyenes András Nagy Imre köréhez tartozott, és szövetkezeti szociológiával foglalkozott. Egy részeg este tánc közben a fülembe lehelte, hogy ma is Imre bácsit támogatja, és rettenetesen szégyelli magát, hogy a kivégzésekor hallgatott. Nemes Feri később a rendszerbe beépülő szociológus lett. Szelényi Ivánt egészen fiatal emberként Hegedűs hozatta el a Statisztikai Hivatalból, s belőle az Intézet egyik csillaga lett. Barátjával, Konrád Györggyel együtt a pécsi városépítési és lakáselosztási felmérésen dolgozott, aminek nagyon nagy jelentősége volt a maga idejében. Én is indítottam ott egy könyvsorozatot az Akadémiai Kiadóval karöltve: a Szociológiai Füzeteket. Itt jelent meg Szelényi Iván Nemes Ferivel közösen írt munkája meg Soós Júlia szociográfiája.

A sajátos magyar logika szerint ahhoz, hogy afféle rendszer gyűlölte emberek, mint mi, értelmesen dolgozhassanak, ilyen bombabiztos háttérű kommunista káder kellett. Ha engem egy normális magyar tudós szeretett volna alkalmazni, azt a párt soha nem fogadta volna el. A Filozófiai Intézetbe vagy az egyetemre továbbra sem tehettem be a lábamat, amíg Magyarországon éltem, még a diákok meghívására sem. Ha ez kivételesen mégis megesett, a pártbizottság tüstént behívatta a felelőst, leteremtette, és szigorúan megtiltották, hogy ez még egyszer előforduljon. Hegedűs András viszont mondhatta a pártnak: csinálók egy kitűnő kommunista intézményt, ahol színvonalra van szükségem, Heller Ágnes színvonalat képvisel, ezért őt alkalmazom. Jó gárdát vett maga mellé – a fele olyan emberekből állt, akiket soha, senki, semmilyen más intézménybe nem vett volna föl.

A Vár, ahol most gyönyörű házak állnak, abban az időben romos, csúnya képet mutatott. Először az Úri utca 51–53-ban kezdtünk, ott csináltunk egy empirikus felmérést. Hegedűs első nagy ötlete az volt, hogy tudjuk meg, miként gondolkoznak az emberek különböző dolgokról. Nagy felmérést szerveztünk Gyöngyös környékén. Ennek a vállalkozásnak a keretében, az előítéletek témakörében, készítettem magamnak egy kérdőívet, amit Márkus Máriával dolgoztunk föl. A kérdőív szerkezete nem volt bonyolult, nem akartam sztereotípiákat felsorolni, amelyekből a kérdezettek választhatnak, hanem úgy tettem fel a kérdést: íme, itt van néhány nép, mondjátok meg, mi a három legjellegzetesebb vonásuk! Magyarok, oroszok, szerbek, szlovákok, franciák, németek, olaszok – csupa európai népekre kérdeztem. Érdekes válaszokat kaptunk, meg is írtuk Marisával együtt *Mi a magyar most?* címmel, *Autosztereotípiák* alcímmel a Valóságban. A magyarok saját magukat dolgoznak és szorgalmasnak tekintették, de bátornak nem. Pedig '56 nem volt olyan nagyon messze! Amikor viszont heterosztereotípiákra került a sor, a lengyelekről majdnem mindenki azt mondta, hogy hősiessék és bátrak. A szerbeket majdnem mindenki kegyetlennek tartotta, a románokat piszkosoknak és kulturálatlanoknak, az oroszokról azt mondták, hogy vallásosak és jószívűek, szeretik a gyerekeket, a németek pedig műveltek, de brutálisak. Még azt is megkérdeztük: honnan szerzik az információikat? Többnyire az volt a válasz, hogy az első vagy a második világháborúból, az olaszokról és a franciákról pedig a filmekből. A franciákat erkölcsteleneknek tekintették, az olaszokat macskaevőknek – a macskaevő volt a leggyakoribb sztereotípia az olaszokról. A heterosztereotípiákat nem lehetett megjelentetni, nem állíthattuk az oroszokról, hogy vallásosak és szeretik a gyerekeket, más baráti országok népeiről pedig, hogy műveletlenek és elmaradottak, vagy hogy kegyetlenek.

Hamarosan átköltöztünk az Úri utca 49-be, egy pár szobából álló, siváran berendezett épületbe. Hiába volt szép és régi a ház, hivatalszag terjengett benne. Meztelen falak, ronda székek, vacak íróasztalok.

Az első kapcsolatom Hegedűssel idegenkedő volt, s csak '67-'68 táján melegekedett fel a gazdasági reform előkészítése korszakában, ez volt szerintem életének legszebb és legtermékenyebb pillanata. „*A reneszánsz embert* szeretném megcsinálni a munkatervben” – indítványoztam. „Az nem megy, nem szociológiai téma.” „Akkor legyen *A mindennapi élet szociológiája*.” „Az rendben van.” Én persze megírtam *A reneszánsz embert*, legfeljebb nem tartozott a munkatervbe. Ha bekerült az ember egy munkahelyre, a politikai botrány esetét kivéve, már nem rúgták ki. Attól senki sem vesztette el az állását, hogy nem teljesítette a munkatervét. Tehát először megírtam szépen *A reneszánszt*, és fűtyültem a munkatervre, s aztán megírtam *A mindennapi életet* is, mert az meg benne volt a szocialista munkatervben. Írtam egy-két füzetet: az előítéletekről, a szerepről, ezek is megjelentek a kék sorozatban. Gyengécske kis írások. Az amerikai szociológiáról is írtam egy füzetet: *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja*, ami az akkori korszakhoz képest meglehetősen rendes munka volt, mert én csakugyan ismertem azokat az amerikai szociológusokat, akikről írtam. Hegedűs ezen az alapon döntött, hogy engem felvegyen az Intézetbe. Ezt még Kossuth Zsuzsá-s koromban írtam, kéziratban olvasta, Márkus Máriától kapta. Ekkor ment föl a Pártközpontba, és azt mondta, hogy aki ezt írta, azt ő oda akarja venni, mert jól ismeri az amerikai szociológiát, és az fontos nekünk.

Hegedűs adott lehetőséget, hogy bizonyos dolgok hangot kapjanak, bizonyos kutatásokat el lehessen végezni, bizonyos gondolatokat meg lehessen fogalmazni. Pozitív tettei közé számít továbbá, hogy a kifejlődő magyar szociológiát megmentette Szalai Sándortól.

Szalai Sándort én már régen és nagyon jól ismertem, valamikor professzorom volt az egyetemen. Nem tekintetem jelentős gondolkodónak, de igen jó előadó volt, a logikát tőle tanultam. Amit a szociológiáról mondott, az blabla volt, de blablának legalább szellemes. Később jégre tették. Szociáldemokrata múltja miatt Rákosiék bebörtönözték, bár köztudomású, hogy elárulta a szociáldemokrata pártot a kommunistáknak – de ez nem volt mentő körülmény. Kiszabadulván visszatért a szociológiai életbe, de bizonyos fokig mindig marginális maradt. Akkorra már mindenféle iránta való bizalmam elpárolgott, tudtam róla, hogy a kormány kezére játszik – és ezzel most nagyon kíméletesen fejezem ki magamat. Ugyanakkor összejártunk vele és feleségével, Ferivel való házasságunk elején. Új feleségét, aki régen Vázsonyi Bandi neje volt, meglehetősen kedveltem. Jó volt Szalaival összejönni, mert szellemes volt, jópofa, vicceket mesélt, s mert a személyiségéből áradt valami, ami a régi Lipótvárosra emlékeztetett, és amiből én már csak keveset láttam. A régi Lipótvárosból nekem csak a romok jutottak, ugyanis a családom nem tartozott oda. Sőt, gyerekkoromban utáltam mindazt, amit a Lipóciával azonosítottak. Később rájöttem, hogy volt a Lipótvárosban valami érdekes: jó humor, jófajta kultúra. Ezért volt érdemes megismerkedni Szalai Sándorral, aki ugyan nem a Lipótvárosban, hanem egy svábhegyi villában nőtt fel, mégis ő volt számomra a lipótvárosi polgár prototípusa. Gazdag burzsoá szülőktől származott, ez a réteg az én kultúrámból teljesen hiányzott. Szegény környezetben nőttem fel, és a Zsidó Gimnáziumban csupa csikágói zsidó lánnyal érintkeztem. Idegenkedtem a lipóciai világtól, mert fényévekre állt tőlem. Manapság a lipótvárosi sztereotípiák alapján általánosítanak leginkább, noha zsidónak lenni nagyon sokféleképpen és nagyon sok társadalmi környezet talajáról lehet. Nekem a Lipótváros éppolyan idegen volt, mint ahogy minden más embernek idegen egy külön kultúra. Szalain keresztül ismerkedtem meg vele. Gyuri bácsitól is sokat hallottam róla, mert az ő családja is a Lipótvároshoz asszimilálódott, amit ő is utált. Ami az embert érdekli, azzal nem kell föltétlenül azonosulnia is. Határozottan vonzott ez a felületes, laza viccelődés. Az okoskodás – ami mögött nem áll szubsztancia. Lehengerlően okosnak tűnni – ami mögött nincs semmi. Hihetetlen nagy tudást mobilizálni – igazi tudás és tapasztalat nélkül. Ez a fantasztikus képesség elbűvölt. Ebben a társaságban nem éreztem magam otthon, nem vettem a lapot – de érdekelt, hogyan csinálják. Mint valami jelenséget szemléltem Szalai Sándort. Meghívott az ötvenedik születésnapja ünneplésére, ahol a lányai gratulációit olvasta föl a publikumnak. Egyikük, Szalai Júlia szociológus a mai napig szenvedni apja nehéz természetét. Szalai

különben nagy nőcsábász is volt, az egyetemen az volt a híre, hogy a nőhallgatóit ráfekteti az íróasztalra. Igaz volt-e vagy sem, nem tudom, de része volt a Szalai-mítosznak.

Szalaiak nem volt igazán helye a Szociológiai Intézetben, időnként meghívták külföldre, időnként előadta a nagy sztorijait, amelyeknek a fele sem volt igaz. Elképesztően fantáziált, kiadta magát a Nagy Szociológusnak, aki Amerikában a Legnagyobbakkal érintkezett. Például mindenkit levett a lábáról azzal, hogy ő találkozott a híres Talcott Parsonsszal, és beszélgetett vele. Amerikában bárki találkozhatott a híres Talcott Parsonsszal, és miközben a tényérjára tett egy szendvicset a svédasztalról egy partyn, egy *how do you do* erejéig szót is válthatott vele. Szalai azzal kápráztatott el bennünket, hogy ha az ember Amerikába érkezik, nyomban rendel egy telefont, és már a következő héten szerepel a neve a telefonkönyvben, mert minden héten újra kiadják – és mi imádtuk az amerikai civilizációnak ezt a netovábbját! Amikor az USA-ba költöztem, és századszor próbálkoztam már, és még mindig nem kapcsolták be a telefonomat, a könyvbe pedig csak egy év múlva került be a nevem, visszagondoltam a Szalai Sándor csodálatos történeteire. Az amerikaiaktól nem vagyok ugyan elragadtatva, de tisztellem a szellemi életüket. Jött ugyanis egy amerikai kolléga, és azt mondta: Szalai náluk vendégeskedett, mindenki csodálta, hogy milyen nagy ember, s csak két év múlva kérdezték meg, hogy: „hol vannak a Szalai-könyvek?” Amerikában két év múlva megkérdezik, hol vannak a művek. S aztán jön a baj. Magyarországon a Lipóciának az volt a nagy korszaka, amikor senki sem kérdezte meg, hol vannak a művek. Elég volt a mítosz. Ha a mítoszt megteremtették, már nem is kellett produkálni. A mítosz maga a produkció. Az ember valakivé lehet úgy, hogy közben nem csinál semmit. Az amerikai kemény fiúk ellenben megkérdezik: na, és hol a könyv, mit írtál, kérlek, mi az új ebben a szövegben? S akkor baj van.

Hegedűs – ez is történelmi érdemei közé tartozik – megvédte a születő szakmát a Szalai Sándor-féle lipótvárosi dilettantizmustól. Hegedűssel más problémák adódtak. Az intézményt ugyanis saját utazásai köré szervezte. Ő, mint az Intézet igazgatója, mindenfelé utazott. Főleg Nyugat-Németországba. Minden konferencián képviselte a magyar szociológiát. Olybá tűnt, hogy az egész Intézet azt szolgálja, hogy Hegedűs évente három-négyszer-ötször-tízszer kiutazzon valahová, és képviselje a magyar szociológiát, s utána összehívja az Intézetet, és beszámoljon arról, hogyan képviselte a magyar szociológiát külföldön. De a szabadság, amit adott, fontosabb volt mindennél. Azt írt az ember, amit akart, s legfeljebb kétszer egy héten fél-fél napra fölment az Intézetbe. Nem kukacoskodott, nem nézte az órát, merthogy semmi értelme nem volt ott lenni. Máig is áldom érte, hogy azt csinálhattam, amit akartam.

Mielőtt a fiam megszületett volna, '63 őszén, szervezte a Valóság folyóirat az elidegenedésvitát. Nem igazán vagyok folyóirat-olvasó. Akkor se voltam, azóta se vagyok. Néha-néha egy barátom cikkét elolvasom, mert érdekel. A könyveim írásával voltam s vagyok elfoglalva. A Valóságot sem tartottam teoretikusan érdekesnek. Politikailag azonban igen. Ami ott történt, fontos volt. Reformista szaga volt. Hegedűst elég hamar eltávolították onnan Kádárral vagy Aczéllal való konfliktusa miatt, s akkor ment a nagy találgatás: ki veszi át, ki nem veszi át. Végül Kőrösi József lett a vezetője. Abban az időben szervezték, fogalmam sincs, kinek az ötletére, az említett vitát. Meglepődtem, hogy miért épp engem hívnak meg ide, hiszen hosszú ideje lefűrészeltek már. Ez volt az első fórum – a Petőfi Kör után –, ahol teoretikus kérdésekről folyt olyan vita, amelynek később politikai jelentősége lett. Persze nem így tervezték, mi fordítottuk át a teoretikus vitát politikaiába. *Elidegenedés a kapitalizmusban* címmel kezdtük, s én voltam az, aki arról kezdett beszélni, hogy a szocializmusban is létezik az elidegenedés.

Éppúgy, mint a filozófiai vitákban '53 és '56 között, hülyeségeken vitatkoztunk. Van-e elidegenedés a szocializmusban? Először is: van-e szocializmus? És mi az az elidegenedés? Nagyjából úgy foglalható össze, hogy a munkás elidegeníti a munkaerejét, és a munkája termékét mások használják. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* akkor még nem jelent meg, de én már olvastam németül. A szocializmusban sem a munkás rendelkezik a termék fölött, hanem az állam. Marx kategóriája alapján adaptáltam az elidegenedésméletet a szocializmusra. A lehető legfelületesebb kritikája volt ennek a zsarnokságnak, diktatúrának, hogy elidegenedés van benne. És mégis elevenbe talált. A rendszer veszélyeztetve érezte magát, és hogy némi okkal, az hamarosan ki is derült. A vitát a Kossuth Klubban tartották, de nem a nagyteremben, hanem egy szemináriumi helyiségben. Márkus Gyurira és Vitányi Ivánra emlékszem a jelenlevők közül. Azokra nem, akik már ott, a vitán megtámadtak. Valaki

jelentkezett, és mondott valamit: elidegenedés csak a kapitalizmusban van, és milyen rossz a kapitalizmus. Jelentkezett megint valaki, és megint a kapitalizmus húzta a rövidebbet. Én azt mondtam: „Ez mind marhaság, nézzük meg, hogy van-e a szocializmusban elidegenedés!” És erről kezdtem beszélni. Erre kitört a vihar. Egyik kéz a másik után lendült a magasba. Nincs és nincs igazam. Aztán néhányan támogattak. Különleges esemény, ehhez nem voltam hozzászokva. Márkus Gyuri mellém állt: „Heller Ágnes igazat mond: igenis van elidegenedés a szocializmusban.” Mintha a régi filozófiai vita repetája lett volna: ismét két táborra szakadtunk. Az egyik tábor azt nézte: mi a fontos, mi jó a rendszernek, és védte azt, a másik tábor, a pici, a nagyon kicsi, az ellenzéki, olyasmiket próbált mondani, ami kellemetlen a rendszernek. Teoretikusan jelentéktelen ügy volt, de a funkciója jelentős. Ismét pró és kontra vélemények kaptak hangot! Ismét felbukkant a pluralizmus kísértete!

Gyuri fiam '64 júliusában született, az év októberében vagy novemberében, egy hajnali órán éppen őt szoptattam. Annyira ordított reggel, hogy eldöntöttem, inkább fölkelek ötkor, megszoptatom, és utána visszafekszem aludni, mert különben egész nap kóválygok, és nem tudok dolgozni. Csöngettek, Feri nyitott ajtót, és beszólt nekem: „Ági, kapj magadra egy blúzt, itt a rendőrség.” Ezt a mondatot sose felejttem el. Feri egyetlen gondja az volt, hogy ne álljak ott meztelen mellel, ha jön az ÁVÓ. Jött is az ÁVÓ, és Feri azonnal elvitték. Engem nem. Szoptató anyát nem lehet elvinni. Feri egyébként részt sem vett a vitán, de amikor betuszkolták a kocsiba, és bevitték a Gyorskocsi utcába, akkor azt mondták neki: „Na, most megláthatja, hogy milyen az elidegenedés.” Csak este engedték ki. Kihallgatták. Ezt és ezt kinek mondta, kinek nem mondta, ezt mondta vagy azt mondta? Több tanút hallgattak ki, a Litványi Karcsi nevű tévés barátját és Radnóti Sándort is behívták. Párhuzamosan ment értük a rendőrség. Mit mondott nekik Feri Kádárról, a rendszerről, a Szovjetunióról, a terrorról? A végén közölték, hogy eljárás indul ellene a népköztársaság elleni izgatás bűnténye miatt, vegye tudomásul, és majd visszatérnek rá. „Córesz van”, mondta este, amikor végre hazajött. Nagy bajok lesznek, az összes tévéműsorát le fogják tiltani, és most mindennek befellegzett. Ő kezdte csinálni a TV-ben az akkor induló irodalmi feldolgozásokat. Őt nap múlva fölhívtak bennünket telefonon, hogy másnap mind a ketten menjünk be a rendőrségre. Előre értesítettek, hogy szoptatás alatt ne érjenek *in flagranti*. Elhívtam anyámat, hogy vigyázzon a gyerekekre, mert megyek a rendőrségre. A Gyorskocsi utcában külön helyeztek el bennünket, és mind a kettőnkkel közölték, hogy a Magyar Népköztársaság elleni izgatás miatt rendőrségi figyelmeztetésben részesítenek. Engem ki sem hallgattak. Csak a végeredményt kaptam meg. Jelezték, hogy baj van velünk. Ez olyan, mint a futballmeccsen a sárga lap: ha a játékos még egyszer hasonló szabálytalanságot követ el, jön a piros, és hamarosan kiállítják.

Azonnal közöltem Hegedűssel: „Kérem, ez van, rendőrségi figyelmeztetést kaptam, a népköztársaság elleni izgatás miatt. Magával, mint főnökkel, én ezt most közlöm.” Tudomásul vette. Hegedűst ez nem zavarta. Lukács is legyintett, ez hozzátartozik az élethez. A rendőrségi figyelmeztetés. Különben is, mi már nagyon jól jártunk, mert akit '56-ban ért hasonló inzultus, azt begyűjtötték és elítélték. Ebben az időben nem volt nagy a kockázat. Ekkor már kezdődtek az amnesztiák, bocsátották el az ötvenhatosokat, már nem kellett annyira félni, és nem is féltem.

Eörsi Pista feleségével, Verával jóban voltam. Amikor megtudtuk, hogy Eörsi kijött a börtönből, rohantunk hozzájuk. Pista rettenetesen föl volt dobva, két kisfiával ismerkedett és beszélgetett, megható jelenet volt. Ez a legerősebb élmény, ami bennem maradt. Páran még kijöttek abban az időben. Kemény Pista kicsit később jött ki, mint Eörsi.

Új lakásunkban a folyosóról belépve szemben állt a konyha. Fél testtel lehetett csak oda bepréselődni, de tartózkodni már nem lehetett benne, leülni pláne nem. Főzni is nehéz volt a pindurka tér miatt. A másik oldalról hasonlóan aprócska fürdőszoba nyílt. A konyhában gáz, a fürdőszobában bojler. A „nagyszobában” négy ember is elfért, ha jól összehúzta magát. Itt helyeztük el a felváltva használt íróasztalt, s a rekamiét, amit ha kinyitottunk éjszaka, az egész szobát betöltötte. S volt még egy szekrény is, amibe alig fért valami, de minthogy kevés ruhánk volt, ez igazán nem okozott nagy gondot. Egy picurka úgynevezett hálókülkébe vezetett innen az út, ez lett Gyuri szobája, egy gyerekágy fért bele, s később odaállítottam egy járókát. Gyuri a járókában tette meg első lépéseit ebben a világban, én a másik szoba íróasztalánál írtam *A reneszánsz embert*. A tipegő Gyuri a járókában és A

reneszánsz ember így együtt: alapvető élményem. Feri egész nap nem tartózkodott otthon, mert a csepei technikumban tanított, reggel ment, késő délután jött.

Feri számára nagyon fontos volt a munkám. Főlnézett rám, és nagyon akarta, hogy *nekem* minden sikerüljön. Szemben Hermann-nal, *neki* az volt a fontos, hogy *én* dolgozzak. Hermann féltékeny volt, ellenben Feri sokra becsült, s arra törekedett, hogy nagy tudós legyek és nagy gondolkozó. Saját magát kevesebbre becsülte, mindig az volt az érzése, hogy alacsonyabb szinten áll, mint én. Ezt én abszurdnak és méltánytalannak tartottam. Lelki problémát jelentett számomra, hogy egész napját ott tölti a technikumban, amíg én már rendelkeztem elegendő szabad idővel. A Budapesti Iskolában már mindenki fölszabadult, csak ő maradt pária. De „tett is azért”, hogy pária maradjon! Ha valahová beajánlották, úgy beszélt, úgy viselkedett a fölvételnél, hogy ne is alkalmazzák. Ismerjék el anélkül, hogy ő ehhez bármivel is hozzájárulna! Feri egészen mást csinált, mint én: kritikát írt magyar írókról. Azért volt nevetséges, amikor magát összehasonlította velem, mert az ő tehetsége más jellegű, mint az enyém. Neki a nüanszok iránt volt hatalmas érzéke, amiben én messze elmaradtam tőle. Az első nagyobb tanulmányát Déry novelláiról írta, később Benjámín Lászlóról. Külföldi szerzőkről is megeresztett egy-egy cikket, például Georges Perec *Dolgokjáról*, de a legérdekesebb, legelmélyültebb tanulmányokat, cikkeket magyar szerzőkről írta. Publikációi nehezen indultak a folyóiratokban, annyira „feketességű” volt. A nyilvánosság falainak áttörésében végül is Király István segítette – ő szerette, ahogyan Feri a magyar irodalomról írt.

Király nemcsak bolsevik volt, hanem magyar nacionalista is. Ő is rendelkezett azzal a gyökérrel, amellyel a zsidó bolsevisták nem. S úgy érezte, hogy mi ketten a magyar nép számára értéket képviselünk. Ez a meggyőződés végigkísérte egész életén. Nem szabad, hogy Magyarország, a magyar nép elveszítsen bennünket. Feri engedményt soha nem tett, mindig azt írta, amit gondolt, és ebben Király Pista segítette. Személyesen is megbarátkoztunk. A Hermann-korszakban nem kerültünk kapcsolatba, mert Hermann utálta. Zsidónak érezte – Feri nem. Számára Hermann egy idegen zsidó volt, Feri pedig egy rendes magyar gyerek. Engem is rendes magyar kislánynak tartott. Bennünket nem érzett idegennek, és azt akarta, hogy mi ne is legyünk idegenek. Rengeteget ittunk. Gyönyörű lakása volt, a Parlamentre nézett. Ittunk, ittunk, ittunk, s az ivás mindig veszekedéssel végződött. Politikai veszekedéssel – Király Pista szerette a politikai veszekedést. Ő is kétféleképpen érzett. Szerette, ha mások mondják ki azt, amit ő érez, s amit ő sose mondhatott ki önszántából. Gyönyörű példája volt ennek, amikor egyszer provokálva, '66-ban, tíz évvel '56 után megkérdeztük: „Mit éreztél akkor, amikor a magyar hadsereg itt letette a fegyvert az oroszoknak?” „Amit Majtény és Világos után érzett a magyarság.” Majtény és Világos. A nagy kommunista érezte ezt, amikor kinézett az ablakon, és látta, hogy a Parlament előtt a zászlókat és a fegyvereket lerakják. És ugyanez az ember csatlakozott a győzőkhöz, száz százalékig! A rendszerhez, amelyik leverte a magyar honvédséget. Pista lelkének ez a furcsa kettőssége Dosztojevszkij-figurára emlékeztetett. S mivel Ferinek is volt rá hajlama, hogy úgy viselkedjen, mint egy Dosztojevszkij-hős, nagyon jól megértették egymást pálinkázás közben. Egy idő múlva azonban már nem bírtuk a kommunizmusát, s úgy, mint Hegedűssel, vele is összevesztünk. Hegedűs azt mondta: „Ti változtatok meg, nem én.” Király ezt soha nem mondta, de lehet, hogy gondolta. '68 előtt megint hittünk a magyar szocializmus megreformálhatóságában, de '68 után ez az illúzió örökre szertefoszlott. Akkor mi már csak a többpártrendszerben hittünk – demokráciában, polgári jogállamban. Igazuk volt: mi változtunk meg. És veszekedtünk. Úgy összevesztünk, hogy Pistával nem tudtunk többé már szóba állni. Ady-könyvéről írtam egy meleg hangú kritikát, mert szerettem. Kaptam tőle egy levelet utána. A levelet máig őrzöm. A levél arról szólt, hogy „nagyon boldog vagyok a kritikádtól, mert egyedül rólad tudom biztosan, hogy azt írod, amit gondolsz”. Nagy bók. Annak köszönhetem, hogy mindig azt hallotta tőlem, amit gondolok. Összevesztünk egymással, mert azt mondom, amit gondolok, de csak nekem hisz, mert azt írom, amit gondolok. Amikor emigrációban éltünk, kaptam tőle egy hosszú levelet: jöjjünk haza, mert a hazának szüksége van ránk! Arra a levélre írtam egy goromba választ: „Te vagy az egyik vezetője a rendszernek, amelyik kiüldözött, olyasfajta miatt nem akarok hazamenni, mint éppen te. Előbb tetszett volna meggondolnod, milyen rendszer mellé állsz, mielőtt az embert arra akarod rávenni, hogy hazajöjjön!” Király Pista '89-ben, a fordulat előtt halt meg. A saját szempontjából épp jókor.

Lakásunk kicsi volt, oda csak két embert hívhattunk egyszerre, vagy Márkusékat, vagy Vajdáékat. Kicsit nagyobb volt Márkus Gyuriék lakása, oda több embert hívtak meg. Misuék Holló utcai lakása viszont nagyon-nagyon szegényes volt. Háber Judit mamájánál húzódtak össze, ahol nem volt se vécé, se fürdőszoba, és csak nagyon későn, amikor a gyerekek, Juli megszületett, adott össze a család apaitanyait, és ragasztottak apró mellékhelyiségeket a lakáshoz. Minden egybenyílt ott, s abban az egybenyílt térben ültünk körbe franciát tanulni Lola nénivel, Passuth László feleségével. Volt ott egy kis garnitúra, amire leültünk beszélgetni, később zenét hallgatni. Hosszú ideig ott állt a kisbaba Juli ágya is. Az átjárószobában Judit mamája lakott. A mikrobarázdás lemez akkoriban újdonságnak számított. Hermann és én, házasságunk utolsó két évében vettünk egy lemezjátszót, három lemezünk volt, mindig azokat hallgattuk. Bach *d-moll zongoraversenyét* és Beethoven *a-moll quartettjét*, a harmadikra már nem emlékszem. A közös lemezhallgatás később folytatódott, és ez a rítus eltartott a Budapesti Iskola végéig. Együtt élvezetük a zenét. Az intimitásnak ez a foka kevés emberrel alakul ki. Feri nagyon szerette a zenét, akkor még Misu is, Gyuri ma is imádja. Misuéknál is gyakran hallgattunk zenét, nálunk is – Gyuriék kicsit később vettek lemezjátszót.

Kirándulni többen jártunk, legtöbbször szombat-vasárnap. Lassan kialakult egy ritmus: a tavaszi szünetben együtt kirándultuk, télen is elmentünk egy-két napra valamelyik turistaházba. Október 23-a évfordulóját ott lehetett legjobban megünnepelni. Tízéves évforduló. Úristen, már tíz éve! A gyerekeket lefektettük, bementünk mind a hatan – akkor már csak hatan voltunk – egy szobába, ittunk egy kis borocskát, és nosztalgiáztunk. Várgesztesre elég sokat jártunk. Nemrégiben Misuval fölmentünk megnézni, már semmi sem az igazi. Pörköltet lehetett enni a várgesztesi turistaházban. Keszthely meg Tatabánya mellett is volt kedvenc turistaházunk. Bejártuk Észak- és Nyugat-Magyarországot. Később, amikor útlevelet kaptunk, részt vettünk felvidéki túrán, aztán Erdélybe kezdtünk járni.

Misuval '65-ben együtt mentünk Zwettlbe, Ausztriába, egy konferenciára. Nehezen ugyan, de kiengedtek. Nekem Hegedűs adott engedélyt, Misunak Szigeti József. Olyan professzorok szervezték az eseményt, akik jó kapcsolatot akartak fenntartani Magyarországgal, és be akarták vonni a magyar értelmiséget az osztrák kulturális életbe. A konferenciának egy ódon kolostor adott otthont, fenyőerdők és dombok között. Mind a ketten tartottunk előadást, amit előzetesen jóváhagytak. A kéziratokon többrendbeli pecsétek díszlegtek. Először az igazgatóink hagyták jóvá, aztán az Akadémia, amelynek a külügyi hivatala csomagolta be lég- és eszmementesen az irattartókat. Vonaton mentünk Bécs felé, megérkeztünk Hegyeshalomba, jött az ÁVÓ, már tudták, hogy kéziratot kell keresni. Mind a ketten megmutattuk a kéziratot, az ávós eltűnt. Abban az időben két órát állt a vonat Hegyeshalomnál. Tíz perc múlva visszajött, és azt mondta: „Vajda Mihály!” „Itt vagyok.” „Jöjjön velem, hozza minden csomagját!” Misu leszállt, én fönnmaradtam. Bekísérték egy házba, az idő telt. Közeledett a vonatindulás pillanata. Öt perccel előtte levettem a csomagjaimat, azzal, hogy ha a Misu nem jön vissza, leszálok én is a vonatról. Másfél perccel a vonatindulás előtt lekászálódtam a peronra. Kiszáratva felbukkant Misu az összes csomagjával. Rettenetesen izgatottan kérdeztem, hogy mi volt. „Semmi, csak bosszantani akartak, ne törődj vele, menjünk vissza, indul a vonat.” Mikor átértünk, úgy éreztem, börtönből szabadultam. „Misu, most szabadok vagyunk, kijutottunk a börtönből.” Misuban imponált, hogy olyan flegma volt, az egész dolog nem érdekelte, nem törődött vele. És akkor alakult ki köztünk egy nagyon szoros kapcsolat, ami tizenkét évig tartott, amíg el nem mentem Magyarországról.

Lukács Györgyöt mindannyian melegen tiszteltük, noha egyre kevésbé tartottuk reprezentatív filozófusnak. Feri úgy szerette, mint az apját. Egyszer Lukács kijelentette: „Én olyan ember vagyok, akit nem lehet szeretni.” Erre Feri: „Dehogynem, Lukács elvtárs, én szeretem Lukács elvtársat.” Feri nagyon meleg ember volt, képes volt áttörni még Lukács Mont Blanc-hidegségén is. Ez abban az időben kicsit könnyebbé is vált egy szomorú esemény következtében. Lukács felesége, akit ő nagyon szeretett, '63-ban meghalt.

Lukácsnak fontos volt, hogy mindig nyaraljon, és partnert keresett hozzá. Mi fölajánlkoztunk, éppúgy, mint a mostohafia, Jánossy Ferenc, hogy elkísérjük. Állapotos voltam Gyurival, amikor először töltöttünk Lukáccsal két hetet a Budapest körüli hegyekben, és attól kezdve minden nyáron, míg Lukács élt, így volt. Együtt sétáltunk, és végigbeszélgettük a nyaralást. Ezért a Budapesti Iskola közvetlen tagjainál is személyesebb kapcsolatunk alakult ki vele, nem amolyan iskolakapcsolat, hanem kifejezetten személyes, baráti viszony.

Számomra egyre kevésbé lett mester, inkább egy szeretett öregemberré változott. Köztudomású, hogy mi, a Budapesti Iskola tagjai írtunk egy kritikai feljegyzést Lukács *Ontológiájáról*, amit ő élete nagy művének tartott. Mi, finoman szólva, megírtuk, hogy rossznak tartjuk. Nem akartuk eltitkolni előtte. Az *Esztétika* után minden írását rossznak tartottam. Ezért nagyon nehéz azt állítani, hogy mi úgy keringtünk volna a nagy mester körül, mint a régi görögök. Viszont egy nagyon érdekes, fontos és izgalmas ember körül éltünk, aki valaha, réges-régen Európa reprezentatív, nagy gondolkodója volt. Akkor már nem volt az, hanem egy öregember, akiben még mindig föl lehetett fedezni a régi szellem és a nagyság nyomait. Láttam Lukácsban a régi nagyságot, de azt is tudtam, hogy ez a nagyság nincs már meg benne. A tisztelet helyét a személyes barátság, a szeretet és az irónia vette át. Központi szerepét egyre kevésbé filozófiai teljesítményének, mint inkább személyes varázsának köszönhette.

Lukács gyűlölte a luxust, nem szeretett olyan helyre menni, ahol őt nagyon kiszolgálják. Az akadémiai üdülők közül leginkább a mátrafüredit választotta. Mátraházára Gertrúddal járt, ezért aztán nem akart többé oda menni. Leginkább azt kedvelte, ha kiveszek egy kis vityillót, ahol se víz, se villany, se vécé nincs. Ahol kimehet a budiba, és a vizet mi hozzuk a kútról, ahol korán lehet lefeküdni, és korán kelve olvasni lehet, és nagyokat sétálni. Éjszaka Gyuri bácsi gyertyával ment ki a budiba, s mivel, mint afféle öregember, gyakran járt a vécére pisilni, mindig láttuk elimbolyogni az ablakunk előtt a gyertyát, többször is egy-egy éjszaka. Két külön szobában laktunk, és a közeli evangélikus üdülőben étkeztünk. Az evangélikus üdülőben általában főtt tésztát adtak, sonkával töltött főtt tésztát, túrós tésztát. Gyuri bácsi imádta a főtt tésztát, gyűlölte a húst. Szerinte csak a nők esznek húst, mert a nők vércsék. Vendégeket is kaptunk, például ott látogatott meg minket Sinkó Ervin, Jugoszláviából, Gyuri bácsi régi haverja, '19 óta nem látták egymást, volt nagy kibeszélés. Lesznai Anna is eljött vizitbe, hatalmas királynői termetével, alig fért el a széken, a szék tele volt a fenekével. Nagyon megható volt nézni a két öreg barátot, akik öregkorukra találkoznak egymással. Nem gondoltam, hogy ez egyszer velem is megeshet majd, ilyet sohasem hisz el az ember magáról, amíg fiatal. Hosszasan néztem a tükörben az arcomat, és láttam, hogy ráncok vannak a szemem körül, és ezt rossz néven vettem. Ezt nem vártam el az élettől, de azt azért nem hittem, hogy valamikor fiatalkori barátaimat mint öreg, reszketeg vagy kövér hölgyeket és férfiakat látom viszont.

A marxizmus reneszánsza! Mindez inkább közös irányt jelentett, mint koncepciót. Menjünk vissza a forrásokhoz! Nézzük meg Marx eredeti intencióit! Annak, amit csináltunk, legfeljebb annyiban volt köze a Nyugaton gomolygó új korszakhoz, hogy időnként idéztünk valamit a fiatal Marxból, és osztottuk a messianisztikus hitét. Bár a legszorosabban véve csak Misu és én voltunk utópista újbaloldaliak. Amikor Márkus Gyuriék elkezdtek dolgozni a *Lehetséges-e egyáltalán a politikai gazdaságtan* című könyvön, arra koncentráltak, hogy ebben a világban lehetséges-e egy gazdasági struktúra, amelyben a szocializmus Marx által vallott elvei érvényesülnek. Ők a létező világot próbálták elemezni. A marxizmus reneszánsza kategóriáit a megvalósult világra alkalmazták, és nem egy utópikus messzeségre vagy világmegváltásra. Nem az életforma forradalmában látták a jövőt, ami engem és Misut másoktól megkülönböztetett. Feri, aki kritikával foglalkozott, elvileg elfogadta, amit Misu és én mondtunk, mert alapvetően ő is ebben a messianisztikus koncepcióban gondolkozott, noha *Dosztojevszkij*-könyvének kevés köze van a messianisztikus tendenciához. Kritikai munkásságának sem. Csupán az szervezett bennünket egy szellemi körbe, hogy elfogadtuk a közös gyökereinket: szocialistáknak neveztük magunkat, tág értelemben marxistának. Egy emberibb jövő letéteményesét láttuk az eszmében, amelyet durván szocializmusnak lehet nevezni. Ebben az értelemben az újbaloldal egyik fontos irányzatát képviseltük. S ebben az időben egyikünk sem adta fel a Nagy Elbeszélést. Hittünk a fejlődésben, hittük, hogy létezik egy olyan szubjektum, olyan entitás, amit Történelemnek hívunk. A történelem különböző kalandokon keresztül jut el a mába, és a ma megpróbáltatásain átvergődve majd eljut a jövőbe is. A jövő feltétlenül jobb lesz. Nemcsak a mánál, hanem a tegnapnál is. Nem lineárisan halad ez a fejlődés, hiszen ha a mai világban elidegenedés és diktatúra van, akkor világos, hogy ezt nem tekinthetjük fejlődésnek. De ennek vége lesz, mert a ma világa reformálható. Ha megvalósul a politikai reform, eljön egy olyan világ, amely minden eddigi világnál jobb lesz! Hittünk a Történelem pozitív kifejtésében. Antropológiai optimizmusunkban világosan láttuk, hogy mi véges és átmeneti lények vagyunk. Mégis, az emberi képességek kifejlesztése majdnem végtelen folyamat, s

ezért az ember adott körülmények között emberi módon és etikusan tud viszonyulni a másik emberhez. Talán az ember egyszer, legalábbis viselkedésére nézve, jobb lesz, mint eddig volt. Nem hittük, hogy morálisabb lesz, inkább a motivációi lesznek jobbak. Reménykedtünk, hogy valamilyen módon az emberek a jövőben jobbak, barátságosabbak lesznek egymással, a konfliktusok megoldhatóak lesznek, nem lesz szükség háborúra és elnyomásra, ami az osztálytársadalmakat – természetesen a létező szocializmust beleértve – jellemzi. '56 árnyékában azt hittük, hogy a pokol mélyére kell szálljunk, hogy eljőjön a megváltás. Nem vettük tudomásul, hogy az ember nemcsak fizikailag és biológiailag véges, hanem a gondolkozása is az. Nem vettük észre, hogy az ember nem tud a horizonton túllátni, hogy nincs privilegizált viszonya a történelemhez, nem tud többet a jövőről, mint a korábbi korok embere. Azt hittük, ha a mi korunk nem is fejlettebb, mint a korábbiak, de mégis lehetőséget ad, hogy olyan kor szülessen belőle, amelyik megszünteti az elidegenedést. Körülbelül ezeket a hiteket osztottuk, bármilyen különböző módon gondolkoztunk, és bármiféle különböző dolgokban hittünk is: a pluralizmus is egyike volt a gondolatainknak. Így abban is hittünk, hogy többféle marxizmus létezik, mint ahogy azt Márkus Gyuri egyik – sokat támadott – cikkében meg is írta. Természetes volt számunkra, hogy mindenki másképp gondolkodik, hogy Gyuri bácsit kritizáljuk, hogy más-más dolog érdekel bennünket. Ez még bőven benne volt a paktumban, de az már nem, hogy egyszer csak egyikünk azt mondja: nem tartozunk egymáshoz, én a marxizmusban nem hiszek többé!

Baráti kör voltunk, nem intézmény. Összejöttünk hetenként egyszer, elmentünk kirándulni, jól éreztük magunkat, barátok voltunk. Valahányszor megírtunk valamit, leültünk megbeszélni. Ez majdnem kötelesség volt, belső kötelesség, és nem külső. A másik kifogásait nem volt muszáj tudomásul vennünk, de amiről úgy éreztük, hogy tudomásul kell vennünk, azt beépítettük a munkánkba. A presszóknak vagy lakásokon tartott megbeszélések az akkoriban írt könyveinkről életem legizgalmasabb szellemi eseményei közé tartoznak.

Lukácsot egyszer felkérték, hogy írjon a saját munkásságáról a *Times Literary Supplement* című mellékletébe. Azt válaszolta, hogy nemcsak saját munkásságáról ír, hanem az iskoláról is, amit ő *Budapesti Iskolának* nevez. Fölsorolt egynéhány munkát, amit a tanítványai írtak. A név rajtuk ragadt. Volt már egyszer itt Budapesti Iskola: a Ferenczi Sándor-féle pszichoanalitikus iskolát nevezték így. Most már két Budapesti Iskola van; egy korai, pszichoanalitikus és egy késői, filozófiai iskola. Ezt a Budapesti Iskolát, Budapest Schoolt ismerik az egész világon, így szoktak hivatkozni a mi történetünkre. Már mindenki régen elfelejtette...

Feri úgy érezte: egyedül az ember nagyon keveset ér el teoretikusan is – csak *iskolák* érnek el valamit. Ezért volt fontos számára, hogy iskolában vagyunk, iskolában élünk. Lukács személyisége mellett Feri eltökéltsége volt a cement, amely az iskolát összetartotta. Neki fontos volt, hogy mi együtt vagyunk, együtt gondolkozunk, mindent megbeszélünk: egy igazságot képviselünk, amelyet a párt és a hivatalosak hazugságával szembe tudunk állítani. Ferinek megvolt az a koncepciója, éppúgy, mint Lukácsnak, hogy van egy igazság, és a mi filozófiánk, ha nem is tökéletesen, de mégis valamilyen formában az igazságot képviseli. Tehát mi egy alapvetően közös szellem különböző ágai vagyunk. Mára ez a koncepció elavult, nincsenek már iskolák, s nem is helyes, ha iskolák születnek. Ma a Budapesti Iskola nem jöhetne létre, vagy nem lenne jó, ha létrejönne. Minden iskolánál fennáll az a veszély: ha meggyőződünk arról, hogy a szellem közös, és csak a szellem kifejezési formái különböznek, akkor lenyelünk olyan dolgokat, amelyeket különben kimondanánk, mert attól félünk, hogy nem felelnek meg a közös szellemnek. Tehát bizonyos fokú öncenzúra és önkorlátozás mindig megjelenik ott, ahol egy iskolát alapítanak – ahhoz, hogy ezt az önkorlátozást és öncenzúrát feloldjuk, ott kell hagynunk az iskolát. Ez történt több mint egy évtized múlva, mert volt egy ember közöttünk – Misa –, aki azt mondta, hogy ő nem ért egyet az alapelvekkel: az iskola alapelveivel. És ha már az *alapelvekkel* nem értünk egyet, nem csak a megjelenés különböző *módjaival*, akkor ez any-nyit jelent, hogy az iskola nem létezik, az iskola fölbomlófélben van, a szereplőit már nem lehet ugyanazon szellem képviselőinek tekinteni. Nagyon későn történt ez, már a hetvenes évek második felében, közvetlenül az emigrációnk előtt. A hatvanas években ez még szóba sem jött, az önkorlátozás, amennyiben felmerült, nagyon-nagyon csekély volt, nem is éreztük, ha korlátoztuk magunkat. Lehet,

hogy ez az önkorlátozás, amit egy iskola jelent, termékenyen befolyásolja az ember szellemi képességeinek kialakulását, de ezen mit sem változtat, hogy ennek a korszaknak vége szakadt, és nemcsak a mi iskolánk, hanem minden iskola esetében. Az iskolák korszaka ért véget általában, és ebben a sorsban a Budapesti Iskola is osztozott, még akkor is, ha mi még nem tudtuk, hogy egy közös sorsban osztozunk. De az Iskola fennállása idején az összetartozás, a közös szellem vállalása meghatározó szerepet töltött be mind a politikai funkcióban, mind az elméleti vitákban és eredményekben.

A Budapesti Iskola közvetlen tagsága Márkus Gyuriból, Vajda Misuból, Fehér Feriből és belőlem állt, mi csináltunk filozófiát. Márkus Mária Hegedűs Andrással szociológiát művelt, s így kültagként jelentek meg a horizonton. Márkus Gyuri együtt dolgozott Kis Jancsival és Bence Gyurival, ők sem tartoznak a Budapesti Iskolához, de Lukács-unokáknak hívják őket, mert a Márkus Gyuri tanítványai. Gyuri tanított egy ideig a bölcsészkaron, sok tanítványt nevelt, ezek közül néhányat Lukács-unokának neveztek el, nem mindegyiket. Hermann egy ideig föl járt Lukács-hoz, aki '68 után nem akart már vele találkozni, de nem tartozott soha a Budapesti Iskolához. Hermann filozófus volt, Eörsi István nem volt az soha – ebben az értelemben nem is lehetett volna a Budapesti Iskola tagja, még akkor sem, ha a legjobb barátunk lett volna. Gyuri bácsi nagyon szerette. Van ilyen, hogy szeretünk valakit. Íróként is becsülte. Eörsi fordította Lukács *Esztétikáját* magyarra, rettenetes nagy munka volt, és nagyon jól fordította le, nagy szolgálatot téve ezzel Lukácsnak.

Lukács, amikor azt a cikket írta a Timesba, négyünk munkáit említette. Ezzel, mint egy király, lovaggá ütött bennünket, rátette a kardot a vállunkra, nekünk adta a hercegséget, a hozzátartozó címmel.

Földobott évek

1965 előtt, az első korcsulai meghívásomat megelőző pár évben – szinte észrevétlenül – ismét bekerültem a magyar kultúrába. Lélekben is földadtam a visszavonultságomat. A Jancsó-filmeken, a szabadabbá, elevenebbé váló irodalmon, a gazdasági reform előkészületein keresztül új korszak körvonalazódott. Szinkron Csehszlovákiával, május Franciaországban: földobott évek. Mégis lehet valamit csinálni! Megint visszatértünk a reform illúziójához, noha '56-ban egyszer már világossá vált, hogy a rendszert nem lehet megreformálni. Ismét publikálhattam magyar folyóiratokban. Főleg az etikai tanulmányokat: Kant két etikájáról, Kierkegaard-ról, Rousseau-ról, Feuerbachról – java részük az *Arcképvázlatok az etika történetéről* című kötetben jelent meg. A liberalizálódás korszakában adódott az a pillanat is, amikor megvédhettem a doktori disszertációm *Arisztotelész Etikája* címmel.

Az általános fölengedés egyik paradigmaticus története Lukácsnak a pártba való „visszazárása” köré sűrűsödött. A Romániából visszaengedett Lukács közölte a párttal, hogy sohasem lépett ki, de erre a levélre nem kapott semmi választ. '66 felé Aczél megbízásából Király Pista és Pándi Pál kezdtek a nyakára járni, hogy kérje újra a párttagságát, és akkor majd visszaveszik. Gyuri bácsi azt felelte, hogy még egyszer nem kéri a párttagságát, mert őt onnan soha ki nem zárták, az ő pártkönyvének sorszáma két számjegyű. Vagy párttag, vagy nem. Huzakodtak. Közben próbálták Lukácsot rávenni, hogy határolja el magát a tanítványaitól, amit ő természetesen éppúgy nem tett meg, mint mi sem, amikor minket próbáltak rábeszélni ugyanerre. Aczél meggyőződött róla, hogy Lukács – Illyés Gyulával, Kodály Zoltánnal, Déry Tiborral együtt – a magyar társadalom krémjét képezi. Déry már rég kiszabadult a börtönből, és Aczélal meleg kapcsolatot tartott fenn, Illyés is érintkezett vele. Lukácsot is ebbe a körbe akarta bevonni. A kiszemeltek maguk is összejártak, például együtt töltötték a szilvesztert, ahová Aczél éjfélente rituálisan bejelentkezett telefonon a jókívánságaival. Lukács is ehhez a szilveszteri elithez tartozott, ezért vált fontossá a „pártba zárása”. A többiek fölmentést élveztek alóla, mert sohasem voltak párttagok, de Lukácsot csak akkor lehet bevenni a pikszisbe, ha „visszazárják”. Aczél felénk is megpróbált tapogatózni. Feri és Márkus Gyuri felé. Rám a nagy pofám miatt nem gondolt, de velük komolyan számolt. Márkus Gyuri és Vajda Misu párttagok voltak, Marisa párttitkár a Szociológiai Intézetben.

A pártban ekkor már véglegesen kialakult a cinizmus, hogy a belépés, a tagság semmifajta ideológiai töltést nem jelent. Az értelmiségiek közül legtöbben egy szót sem hittek az egészből. Márkus mindig párttag volt, tehát neki demonstratíván ki kellett volna lépnie. Pártagnak lenni homályos eredetű hagyománynak számított, amibe beleszúrták az ember. Ha megkérdezik, hogy miért nem válsz el a feleségedtől, noha rosszul éltek, sokan azt válaszolják, azért, mert megszoktam – harminc lehúzott év után már minem. Ma nem venném feleségül, eszembe se jutna, biztosan mást vennék el, de már ő a feleségem. Ez a helyzet a párttal is: be voltak házasodva. Nem szerették, már régen mással szeretkeztek, de azért az egy régi házasság volt. Nem opportunizmusból nem léptek ki. Mindig azt hisszük, hogy a házastárs fog hozzánk alakulni. Nem nekünk kell változni, majd ők javulnak meg, mert rájönnek a reform nélkülözhetetlenségére. Ha reformot vársz, és hiszel is benne, nem lépsz onnan ki – hátha meg fog változni a feleséged, és rájön arra, hogy nem így kell viselkedni, hanem amúgy, és ettől kezdve kedves lesz, nem undok. Kádárról mindannyiunknak nagyon rossz véleményünk volt, gyilkost láttunk benne, de elfogadtuk, hogy Magyarország lenyelte, megemésztette ezt a gyilkost. Ha nem is hoztuk fel a hasonlatot, ami Vitányi Ivántól származik: „Ferenc József gyilkossággal kezdte, Horthy Miklós is, és mind a kettő a magyar nép kedvenceként halt meg, ugyanez történik Kádár Jánossal is!”

Aczél be akarta vonni Márkus Gyurit az elitbe, őt akarta kinevezni a ELTE filozófiai főprofesszorának. Ferit kinevezte 1968-ban, az Új Írás kritikai rovat vezetőjének. Három hónapig tartott ez a pünkösdi királyság, mert '68 augusztusában ő maga mondott le róla. '66-tól '68-ig ment felfelé az ív, és úgy látszott, hogy bekerülünk a hivatalos magyar kultúrába. Feriből szerkesztő úr lesz, Gyuriból egyetemi professzor. Rólam és Misuról nem volt szó. De hát ment felfelé az egész társaság. Misa a múltkor azt nyilatkozta: hála isten, hogy ettől megszabadultunk. Milyen igaza van! Nekünk jól jött a '68-as beavatkozás, az, hogy a karrierünkben nem lett semmi. Nagy szerencsénk volt '68 augusztusában, hogy mielőtt Aczél beszippantott volna bennünket, jött a krach, megtettük a nyilatkozatunkat, és ismét kigolyóztuk magunkat a jachtklubból.

Aczéllal Feri ismerkedett meg először. Lukácstól akart valamit, ezért hívta magához. Még kultuszminiszter-helyettes volt, de már kinevezték a Pártközpontba. Minden sex appealjét mozgásba hozta, hogy Ferit elbűvölje. József Attiláról mesélt neki. Hogy József Attila állítólag írt hozzá egy verset *A férfi nyál, a nő szopik* címmel, és hogy ő fiatalemberként mennyire szégyellte magát, hogy ilyen verset kap! Aczél ezt azért adta elő, hogy Ferit elbűvölje. El is bűvölődött. Nem a politikája, hanem a személye iránt. Elment hozzá Jancsó ügyében, hogy ne tiltsák be a filmjeit, és – nem egy esetben – a Budapesti Iskola egyes tagjai számára kért védelmet vagy útlevelet. Magának soha semmit, erre nagyon vigyázott. Időnként én is találkoztam Aczéllal, mert egy környéken laktunk. Gyuri hároméves volt, amikor átköltöztünk a Radnóti utcába – öröklakást cseréltünk bérlakásra, hogy legyen valami terünk. Feri vagy én vittük a gyereket az óvodai autóbuszhoz a Falk Miksa utca sarkához, és Aczél – aki a Balzac utcában lakott – épp ebben az időpontban kísérte a lányát a Sziget utcai iskolába. Ha a sarkon találkoztunk, néha beszélgettünk.

Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója is kezdett hívogatni bennünket, hogy beszéljünk, adjunk neki tanácsot, hogy mit kellene kiadnia. Egyszer megkérdezte tőlem: „Mivel mutathatom ki, hogy én igazán változást, reformot akarok?” „Itt van Konrád György, írt egy kitűnő regényt, most utasította vissza a Szépirodalmi Könyvkiadó, adja ki ezt a regényt.” „Mondja meg a Konrádnak, hogy küldje el!” Gyuri elküldte, azonnal le is szerződött vele, és ott jelent meg *A látogató*. Kardosról sejtettük, hogy ügynök. Mégpedig nem is az ÁVO, hanem a KGB volt a gazdája. Az úgynevezett görög szabadságharcban is részt vett, állítólag kitűnően lovagolt. Ki másnak lenne módja az egész értelmiséggel beszélgetni? A könyvkiadónak. A könyvkiadó stratégiai pozíció: lehetőséget nyújt, hogy behívassa az értelmiségit azon a címen, hogy kiadják vagy lektorálják a munkáit. Spontán network – ami arra szolgál, hogy az értelmiségit a könyv útján ellenőrizték, és valamire fölhasználják. Lakásra hívni valakit azzal a kockázattal jár, hogy a meghívást vagy elfogadják, vagy nem. A könyvkiadóhoz azonban mindig elmennek. Az én könyveim is a Magvetőnél jelentek meg. Nem mondja senki, hogy őt ne adják ki. Gyanakodtunk rá, hogy nem tiszta szándékkal közeledik hozzánk, de azt gondoltuk, hogy nem érdekes, a könyveinket kiadja, és azonkívül mást nem mondunk neki.

A látogató volt az első modernista regény a magyar irodalomban a forradalom után. Ma inkább posztmodernnek neveznénk. Bizonyos fokig Camus stílusában íródott, de eredeti, nem utánezet.

Egzisztenciális dimenziót vitt be a magyar regényírásba, amely addig naturalista volt, populista vagy affektálisan Nyugat-imádó. Konrád jelentkezése eredeti szint hozott – a betegség és az abnormitás szimbolikus dimenzióját úgy tudta ábrázolni, hogy valami újat hozott ki belőle. Nem csodálom, hogy Susan Sontag azt mondta róla, hogy ez Camus *Közönye* óta a legjobb regény. Ez talán túlzás, de nem megalapozatlan álláspont. Konrád Gyuri úgy kezdte, mint egy nagyon jelentős regényíró. Nem volt fiatal. Feri nagyon büszke volt rá. Konrád Gyuri apja, aki bízott Feri ítéletében, időnként titokban megkérdezte: „Feri, mondja már, tényleg tehetséges ember az én fiam, vagy pedig egy hóhárnyó?” Mire Feri: „Konrád bácsi, biztos, hogy nagyon tehetséges, csak még nem tudom, hogy miben.” Konrád Gyuri akkortájt szociális munkásként dolgozott. Módja nyílt, hogy megismerje, hogyan élnek az emberek, akiknek a nyakára küldték, és valóságos közelségben tapasztalhatta meg, hogy a pozíciója milyen morális konfliktusokat vet fel. A munkája adta az anyagot a regényhez, s az anyagot szimbolikusán, nem naturalista módon tudta feldolgozni. Hasonló színvonalú regényt nem írt azóta sem, ami persze nem jelenti azt, hogy még nem írhat.

Kardos körül kialakult a legenda: hogy behozott egy kissé szabadabb levegőt. A Magvető tényleg sok mindent kiadott. Miért volt lehetősége többet és „rázósabbat” kiadnia, mint a Szépirodalmi, amelyet egy megrögzött polgár, Illés Endre vezetett? Ehhez kellett Kardos György NKVD-és múltja és hinterlandja. Egyazon rendszer munkamegosztása működött, amely pluralizmust – is – imitált. Rá osztották a liberális szerepét, a mézesmadzag-elhúzókat. Különben nem kapnak az ajánlatán, nem bíznak meg benne, nem oldódik meg a nyelvük. Mindezt fizetni kell. Valamit ki is kellett adnia. Radnóti Sanyit is fel kellett például oda venni. Azt is Feri javasolta, hogy vegye oda Sándort lektornak. Később persze amilyen hirtelen felvette, olyan sebességgel ki is rúgta, mert az érdeke vagy a megbízatása éppen mást diktált. Nagyvonalúnak kellett lennie, mind a káder-, mind a kiadási politikában. Nagyvonalúnak kellett lennie – ezért volt nagyvonalú.

'66-ban egy kis bakonyi faluban nyaraltunk Gyuri bácsival. Eleinte sokat sétáltunk, de aztán jött a rossz idő, zuhagott, hideg volt, vacogtunk, nem tudtunk kimozdulni. Egyszerre megállt egy autó a ház előtt, amelyből kiugrott Déry Tibor és Böbe, a felesége. „Gyuri, maga nem maradhat itt. Hogyan élhet ilyen körülmények között? Itt nincs semmiféle luxus, maga nem lakhat itt, és ilyen ócskaságot enni – hogy képzel? Maga most eljön hozzánk! Bepakoljuk a kocsiba, és elvisszük Balatonfüredre.” Mi is vele voltunk, Déry ezért kénytelen-kelletlen azt mondta: „Akkor maguk is jöjjenek Balatonfüredre.”

Déry az értelmes nőket nem vette észre, számára minden nőnek hülyének kellett lennie. Erre a szerepre én nem voltam alkalmas. Nem voltam feminista, ma sem vagyok az. Jancsó kedveskedéseit, puszijait, kis macsóskodásait jó néven vettem. Déryt ráadásul még igen buta embernek is tartottam. Jó írónak igen, noha az abban az időben írt könyveit nem szerettem. Végigszenvedte a börtönt, és utána azonnal kezdett hasznot húzni belőle. Nem kedveltem Déryt azért sem, ahogyan Ferivel viselkedett. Feri nagyon-nagyon hűséges, lojális ember, ha valakit letartóztattak, vagy más baja esett, ő azonnal szaladt segíteni. Amikor Déryt letartóztatták, féltek, hogy a könyvtárát elkobozzák. Ezért Böbe odahívatta Ferit. „Fehér elvtárs, azonnal vigye el Tibor könyvtárát, mert különben elkobozzák.” Feri a saját költségén rendelt kocsit – nagyon kevés pénzt keresett, vacak kis technikumi tanár volt –, hozta az embereket, személyesen rakodott, két napig költöztette Déry könyvtárát a saját lakására.

Korábban írt Déryről egy értékelő tanulmányt, ez Déry számára persze igen vonzó volt, innen datálódott az ismeretségük. Amikor Déry kiszabadult, másnap Feri telefonált, boldogan rohant, és visszaszállította a könyveket. Megint a saját költségén, ismét személyesen rakodott, kocsit rendelt. Megcsókolta Déryt: „Déry elvtárs: a könyvei.” Déry ránézett, és azt mondta: „Mind itt van?” Ez a nagyon is „befejezett mondat” lemezelenítette előttem ezt az embert.

Bepakoltak minket, és elvitték az egész társaságot Balatonfüredre. A Tamás-hegyen gyönyörű házat rendeztek be maguknak, amelyet Déry sokszor érzékletesen leírt. Élveztem, kellemesnek tartottam, ugyanakkor azonnal megismertem a korrupció végtelen történeteivel, amit ők nem is szégyelltek. Amire büszkék voltak. Böbe odafordult hozzám: „Nézd meg ezt a bútort (gyönyörű parasztbútorok voltak), tudod, mennyiért vettem?” „Nem.” „Ezer forintért.” „Mi?” „Van egy pártbizományi áruház, Aczél szabad bejárást adott a pártbizományi áruházba. Bemegyek, és ott egytizedéért-századáért megveszem ezt a bútort. Amit akarok. Tudok neked is szerezni egyszeri belépést a pártbizományiba.” „Böbe, köszönöm, nem kérem.” Vagy: Déryék sofőrje karambolozott. (Dérynek ugyanis saját sofőr dukált.) De

Déry külföldre akart menni, és a sofőrje nem kapott útlevelet, mert a magyar törvényeknek megfelelően vizsgálat alatt állt. Déry fölhívta Aczélt. „Gyuri, van egy nagy kérésem, lehetetlen, hogy sofőr nélkül induljak külföldre, én így nem tudok elutazni.” És Aczél elintézte. Telefon, belügyminisztérium: a sofőr mehet külföldre. Déry telefont akart Balatonfüredre. Drága a bekötése. Meghallotta, hogy Ferencsik János Aczélon keresztül elintézte, hogy feleáron kapjon telefont. Ő is telefonált Aczélnak, hogy ebből a lehetőségből ki ne maradjon. Mindenki, minden kisember, minden kis büdös paraszt Balatonfüreden – nagybátyámat, Oblatt Sándor bácsit is beleértve – megfizette a bekötési költséget, de Déry Tibor feleárat fizetett Ferencsikkel együtt, mert telefonáltak Aczélnak. Mondtam Ferinek: „Menjünk le a Balatonhoz, menjünk le, ne legyünk itt a házban, most már megint szép az idő, menjünk sétálni.” Gyuri bácsi odajött hozzánk: „Vigyenek engem magukkal, kérem, vigyenek magukkal.” Így telt el Déryvel az a három-négy nap, amely életem rémálmai közé tartozik. A csúcspont azonban még hátravolt. Az Akadémia kocsija jött Lukácsért. A szolgálati kocsifőnök minden normális ember magával egyenlőnek tartja. Ráadásul ez a sofőr az akadémiai bölcsődében dolgozó óvónő fia volt, a fiam óvónőjéé, akit Gyuri nagyon szeretett. Déli tizenkettőkor érkezett, de Déryék csak fél háromkor ebédeltek. Déry kiment a sofőrhöz: „Maga csak várjon itt, amíg a professzor úr és a barátai befejezik az ebédet. Maga csak várjon itt.” A kocsiban harmincöt fok meleg volt, a sofőr Budapestről érkezett. „Maga csak várjon itt.” Gondoltam magamban, ez már nem is Lipótváros. A tisztos lipótvárosi behívja a sofőrt a cselédekhez a konyhába enni és inni, de nem mondja azt, amit Déry. Ez már a szocializmussal van kombinálva. Odamentem a sofőrhöz: „Elnézést, borzalmasan szégyellem magam, de én vendég vagyok itt, mit hozhatok magának a konyhából?” Röhögött. „Tudja mit, hozzon nekem egy pohár vizet, mert nagyon szomjas vagyok, de majd csak kibírom ezt is.” Vittem a pohár vizet, szégyenpírral az arcomon: „Ne haragudjon, elnézést kérünk, szégyellem magamat, ez az egyetlen dolog, amit tehetek magáért. Én is csak vendég vagyok.”

A *Befejezetlen mondatot* most, amikor *A magyar zsidó irodalom zsidótlanítása* című tanulmányomat írtam, újraolvastam, és rájöttem, hogy bár rengeteg gikszer van benne, nagyon jó dolgok is találhatóak a könyvben. Elsősorban a szerelmi sztori, amely még mindig olvastatja magát. Déryben voltak írói értékek. De abban az időben nem észleltem ezeket, csak a cinikus embert láttam benne, aki meggyőződött róla, hogy a világ csak gazemberekből áll, és ő a legkisebb gazember, mert ő tudja, hogy mindenki gazember. Különben a *Vidám temetésben* – szerintem a legjobb művében – ezt le is írja. Legalább ezt tudta magáról. Ezért szeretem némely novelláit is, mert van bennük önirónia. A *Szerelem* című kötetben van egypár szép elbeszélés, maga a címadó novella például.

Jellem és irodalmi teljesítmény között nagyon kevés az összefüggés. Az írónál még kevesebb, mint a filozófusnál, mert az írónak a mindennapi élete és az irodalmi tevékenysége között szakadék tátong: egy más médiumban él az író, amikor ír. Baudelaire *Albatrosza* gyönyörűen leírja, hogy a levegőt fenségesen hasító madár a földön csak esetlenül vánszorog, téblábol. Az irodalomban igen gyakran előfordul, hogy ronda, kellemetlen alakok jelentős irodalmi értéket hoztak létre. Egy dolog azonban azért itt is alapkövetelmény: ha hazudok is, közönséges emberként tegyem azt, s ne íróként. Ha íróként hazudok, föladom önmagam mint írókat. Az írónak is van morálja, amihez tartania kell magát, de ez a morál nem esik okvetlen egybe a mindennapi élet erkölcsével. Lehetek kurva a mindennapi életben, de íróként nem szabad prostituálnom, mert ha íróként vagyok kurva, akkor nem lehetek többé író. Azon a terepen inkább meg kell halnom, bebörtönzést szenvednem vagy éhen halnom, de nem hazudhatok. A filozófiához már egy kicsit közelebb áll az élet. Az életben kötött kompromisszumok ugyanis megjelennek a filozófiában, mert akármilyen csodálatos és furcsa: a filozófiában több az önéletrajzi elem, mint az irodalomban. Filozófusokat olvasva nagyjából tudom, hogy milyen az ember. Ha egy író regényét olvasom, nem tudom pontosan. Tolsztoj egyes figuráiban magát ábrázolta, de az írók többségének a műveiből nem tudom az embert rekonstruálni. Ki tud egy Homéroszt vagy egy Aiszkühloszt a műveik alapján elképzelni? De Platón és Arisztotelész emberként is előttem állnak. Abból, amit csinálnak, ahogyan érveltek. Furcsa módon azért, mert a filozófus el akarja idegeníteni a filozófiát önmagától. Teljesen objektív kíván lenni. Minél objektívabb, annál inkább be tud vinni valamit az önmaga személyiségéből a filozófiájába. Ez még régen is így volt, amikor a filozófia rendelkezett egy átörökölt nyelvi közeggel, amit ők kategóriáknak neveznek. Minden jelentős

filozófus mégis valami teljesen egyedül hozott létre ebből a közös nyelvi közegből, ami kifejezte a személyiségét. Hegel azt mondta, hogy Spinoza rendszere hasonlatos a tüdőbetegségéhez. Minél inkább el akarja az ember rejteni az egyéniségét, az annál inkább keresztültör a felettség fojtásán. A filozófiában magányosan építünk fel egy világot. Az író nem. Szereplőinek saját arcuk van, érvényesítik önmaguk karakterük törvényeit, akár teremtőjük akarata ellenére is. Híres példa, hogy Tolsztoj elítélte Anna Kareninát, és mégis, amikor Anna elkezdte a maga szerepét játszani, végül szeretetre méltó személyiséggé vált. Vagy: Antigoné és Kreón. Mind a kettőnek igaza van. Mind a kettő kibeszéli azt, ami az ő szerepéből adódik. Ezen Szophoklész nem tud segíteni, mert az alakjaiban világok ütköznek össze. Egy filozófiai műben azonban csak egy világ van. Egyetlenegy világot teremtünk, és nem ütköztetünk össze különböző világokat – nem szükséges tehát, hogy a különböző világok meg tudják fogalmazni a saját különböző véleményüket, álláspontjukat, szenvedélyüket, pátoszukat. Nekem *egy* világom van, és mivel *egy* világot teremtek, ez a világ menthetetlenül a saját személyiségemet, a saját pátoszomat fejezi ki és testesíti meg, ha csak közvetve és nehezen felismerhetően is. Minden filozófiai világ annak a filozófusnak a tapasztalata, aki azt megalkotta. Amikor különböző világokat ütköztetünk össze, mindegyiket hagyni kell, hogy kibontakoztassa önmagát – ekkor hátul, a dolgok, az események mögött maradunk, és nem is kell egyik világgal sem azonosulni. A legrosszabb dolog Tolsztojnál, amikor azonosul egy szereplővel, és elkezd prédikálni. Akkor igazán nagy, amikor nem azonosul a szereplővel, és nem prédikál.

Déry, aki hasznot húzott a börtönből, aki kvázi korrump volt, írhatott volna jó regényeket is. Jellem és mű lényegében majdnem elválasztható egymástól. Van azonban valami, amit író nem követhet el: hogy magában a műben kezd hazudni, azért, mert érdeke fűződik hozzá. Akkor többé nem író, vagy egyre rosszabb író. A *Befejezetlen mondatban* Parcen-Nagy Lőrinc alakjában és családi viszonyaiban elhazudta a zsidóságát, s ott meg is bicsaklik az egész regény. A problémát Bernard Shaw *Az orvos dilemmája* című drámájában plasztikusan ragadta meg. Szerepel benne egy festő, aki a feleségével való viszonyában csirkefogó. De az ecsetjével sohasem hazudik. Haldoklásában is az vigasztalja, hogy sohasem hazudott az ecsettel. A régiek azt hitték, hogy a filozófusnak meg kell élnie a maga filozófiáját. Ez volt a görög álláspont. Szókratész halála: meg kell élni a filozófiát. A filozófia mártírúma teljesült be Giordano Bruno sorsában is. A filozófusokat néha megölték, gyakran száműzetésbe küldték, börtönnel fenyegették, pereket akasztottak a nyakukba, és ez mindig akkor történt, amikor választás elé állította őket a sorsuk: elárulni a filozófiájukat vagy nem. Ha én mást mondok mint filozófus, csak azért, hogy megtartsam az állásomat, akkor elvesztem a filozófiámat. Megtartom az állásomat, de elvesztem a filozófiámat.

Vannak nehezebb és könnyebb történelmi idők. A totális rendszerekben emberfölötti bátorság kellett ahhoz, hogy az író úgy őrizze meg magát, hogy a tollával soha ne hazudjon. Volt, aki megcsinálta, még a Szovjetunióban is. Mihail Bahtyin például képes volt erre. Nagyon ritka eset, hihetetlen nagy önmegtartóztatás szükségeltetik hozzá, itt tehát a személyes etika és a filozófia lehetősége igen szorosan összefüggött egymással. Egy totális rendszerben, és főleg a szovjet totális rendszerben, ahhoz, hogy töretlenül filozófiát lehessen művelni, hihetetlen nagy erkölcsi bátorságra, makacsságra és lemondási képességre volt szükség. Ez nem vonatkozik a hitleri rendszerre. Heidegger jelentős filozófus maradt a hitlerizmusban is – amelyhez egy időben csatlakozott, bár aztán a későbbiekben ellenállt –, mert nem igazán vetették a szemére a gondolkodását. Egy értelmiségi előtt nagyobb mozgásterület nyílt a hitlerizmusban, mint a sztálinizmusban. A hitlerizmus faji alapon működött. Ha jó fajhoz tartozott az ember, sok mindent elnéztek neki. A sztálinizmus pusztán ideológiai alapon működött, tehát ha ideológiailag valami nem klappolt úgy, ahogy ők elvárták, nem néztek el semmit. Nem minden totális rendszer esetében egyforma a presszió, ez az olaszoknál volt a legkisebb. Ezért alkothatott igen sok kiváló avantgárd festő és építész az olasz fasizmus idején, holott a hitleri náciizmus idején ezeket mind kiharancsolták a kiállítási termekből, és csak magánemberekként tudtak festeni valahol a tenger partján. A szovjet rendszerben azonban ott sem.

Feri időnként beszélt Illyéssel, és össze is jött vele. Írt róla egy nagyon pozitív tanulmányt, amelyet Illyés igen sokra becsült, de az ismerőseim közül Illyéssel igazából Lukács volt jóban. Én az úgynevezett „uralkodó értelmiséggel” való kapcsolatot általában lehetőleg kerültem. Illyés odatartozott,

s én – joggal, jogtalanul (bizonyára az utóbbi az igaz) – Déryvel egy kalap alá vettem őt. Egyes verseit nagyon szerettem, nemcsak az *Egy mondat...*-ot, amelyik az '56 előtti korszakot s a forradalmat reprezentatívan kifejezte, hanem a *Tibanyi templombegyét*, a *Bartók*-verset meg *A reformáció genfi emlékműve előtt* címűt is. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy az egész költészetét szerettem, de egy-két Illyés-verset szívesen szavaltam is. A magyartanításnak számomra az volt a legszebb oldala, hogy kiállhattam a katedrára, és elszavallhattam egy verset a diákjaimnak. A Budapesti Iskola tagjai is verseket mondtak egymásnak. A legszebb szilveszteréjszakánkat Márkus Gyuriék lakásán töltöttük a Mártírok útján, a mai Margit körúton, hatvan- valamikor. Egész éjszaka verseket szavaltunk. Egymás szájából vettük ki a szót, mindenki elkezdett egy verset, és a többiek folytatták. Könyvet nem vettünk elő, hanem kiegészítettük egymás tudását. Így tartott ki Adyval, József Attilával az egész éjszaka. Az Illyés-verseket azért emelem ki, mert ezeket szerettem a diákoknak szavalni vagy felolvasni. A *Puszták népét* természetesen klasszikus írásnak tartom, de semmi más prózát tőle nem igazán szerettem, nem szólítottak meg. A kortárs irodalom nem érdekelt. Mindig fölkapnak valamit – egy-egy regényről vagy költőről azt állították, hogy nekem okvetlenül muszáj elolvasnom. Például Fejes Endre *Rozsdatemetőjét*. Belenéztem, és azt mondtam, hogy engem nem szólít meg, nekem ez nem kell, ennél a világirodalom jobb. Én inkább Thomas Mannt olvasom, vagy a magyarok közül inkább Eötvös Józsefet és Mikszáth Kálmánt. A diákjaimnak is őket ajánlottam.

Weöres és Pilinszky verseiről úgy éreztem, hogy jelentős dolgok. A magyar költészethez közelebb álltam, mint a prózairodalomhoz. Mindig az volt a véleményem, hogy a magyar irodalom csúcspontja a költészet. A dráma- és a regényírás sokkal-sokkal alacsonyabb pozíciót tölt be. Pilinszkynek a miszticizmusa ragadott meg, ami korábban szinte teljesen hiányzott a magyar költészetből. Nem volt addig olyan erejű misztikus élmény és reflexió. A *Psychét* is nagyon szerettem, de az egy kicsit későbbi korszak terméke. Fantasztikus teljesítmény, ilyet csak Shakespeare-nél láttam, aki Weöreshez hasonlóan nő is tudott lenni, nem csak férfi. A fiam természetesen Weöres gyerekversein nőtt fel. Ottlik volt az egyetlen prózaíró, akit értékeltem. Az *Iskola a határon*-t kicsit osztrákosnak éreztem, de eredetinek és kitűnőnek.

Csoóri Sanyit szerettem, kellemes félbaráti viszonyom volt vele. Elvesztettük egymást, később időnként találkoztunk. Egyszer följött hozzánk, és elkezdett panaszkodni arról, hogy az a Rényi Péter milyen ronda zsidó, hogy „azért meg kell neked érteni, hogy miért van ellenszenv a zsidósággal szemben Magyarországon, mert Rényi zsidó, és milyen aljasságokat csinál”. Erre nekem fölment a pumpa, és azt mondtam: „Kikérem magamnak, hogy a Rényit zsidónak nevezd. Mint zsidó kérem ki magamnak!” Mert a maaloti gyermekgyilkosság idején ő leírta a Népszabadságban, hogy a zsidó gyerekek gyilkosai a béke katonái. „Ez az ember az én szememben nem zsidó!” Őszinte dühvel mondtam, és ezt Sanyi megértette. Mert a nép beszélt a néphez. És akkor abba is hagyta ezt a témát, mert megértette, hogy honnan származik az ingerültségem.

Az ember nem tagadta le, hogy zsidó, bár még az is előfordult nálam – nem az, hogy letagadtam, hanem hogy tökéletesen kiment a fejből. Így írhatnám le a legpontosabban: tökéletesen kiment a fejből, hogy zsidó vagyok. De '67-ben ez a tudat erőteljesen visszalapálódott a fejembe. Amikor Izraelben kitört a hatnapos háború. A rádióból tudtuk meg, mint mindenki. Attól kezdve ott ültünk a készülék előtt, a szó szoros értelmében éjjel-nappal. '56 óta nem éreztem ezt. Hogy minden hírtöredéknek, minden másodpercnak ekkora a jelentősége. Ott csüngtünk – Ferivel, Misuval és Gyurival – a híreken. Mindent abba hagytunk: munkát, beszélgetést. Nemcsak a pesti rádiót, hanem a Szabad Európát, a BBC-t is hallgattuk, mindet, amit a zavarások ellenére fogni lehetett. Egyik híradótól tekertünk át a másikig. Megint kiderült, hogy az életünk forog kockán. Ugyanazt éreztem, mint '56-ban. Csak erről az érzésről nem tudtam addig. Később olvastam Raymond Aron vallomását ugyanerről a szembesülésről. Egész életében csak a francia himnusz volt a himnusza, csak a francia kultúra volt a kultúrája, de amikor kitört a hatnapos háború, és fölremlt a veszély, hogy Izraelt beszorítják a tengerbe, rádöbent, hogy ha ez megtörténik, nem érdemes tovább élnie. Ugyanez az érzés fogott el bennünket: ha Izraelt beszorítják a tengerbe, nem érdemes tovább élnünk. Akármennyire nem érinti a közvetlen életünket, ahogy eddig sem érintette – nem érdemes.

Ez a háború katarzis volt, mert attól kezdve más viszonyom lett a zsidósághoz. Tudatosabbá vált mindaz az élmény és megrázkódtatás, ami ezzel kapcsolatban ért. Attól kezdve a zsidóságom problémává vált számomra, és többé-kevésbé mindannyiunk számára. Ekkor fedeztük fel, hogy mi zsidók – is – vagyunk. Lukácsról is kiderült, hogy szintén végighallgatta az egész háború krónikáját – végigizgulta, és életében először büszke volt arra, hogy zsidó. Mert győztek, mert harcoltak, mert fegyver volt a kezükben. Gyuri bácsi egyszer azt mondta Ferinek: „Tudja, Fehér elvtárs, írtam Auschwitzról, de egyszer sem írtam le azt a szót, hogy zsidó, és erre büszke vagyok.” Mire Feri joggal megkérdezte: „És miért büszke erre Lukács elvtárs?” Gyuri bácsi követendő mintája a harcoló katona volt. Az egyiptomi katonák a Negev sivatagban hagyták a csizmájukat, mert annyira szaladtak. Gyuri bácsi újra és újra mesélte, s közben kacagott, mosolygott, csak úgy fénylett a boldogság az arcán. Az egyiptomi hadsereg katonái otthagyták a Negevben a csizmájukat. Hogy milyen jók ezek a fiúk, milyen jól harcolnak! Mi azt gondoltuk: megmenekültük. És Izrael ettől kezdve, mint Izrael, fontossá vált számunkra. Nem lett a hazám, de léte alapvető fontosságúvá vált ettől a pillanattól fogva. A *jom kipuri* háborút már kezdettől fogva tudatosan éltük meg, attól kezdve, hogy a háborút előkészítették.

Amikor győzelembe fordult a hatnapos háború, persze örültem. A győzelem a boldogság éjjelnappali forrása volt. Az első diadal, amit '56 óta éreztem. Nem mindenütt vész el az ügy, mert van, ahol győznek az ügyek. '56 elveszett, de legalább '67-et megnyertük.

Izrael állam létének fontossága természetesen összefügg azzal, hogy zsidó vagyok. Akkor világosult meg bennem, hogy magyar zsidó vagyok. A kettős identitás. Eddig vagy zsidó voltam, vagy magyar, avagy többnyire nemzetközi proletár, filozófus, nő, de most a magyar zsidó kettős identitása meghatározóvá vált számomra. Egy percig sem gondoltam már arra, hogy én valaha Izraelben éljek. Az '56-os érzésem szilárdan élt bennem, hogy ezekbe a budapesti falakba épült be a vérem, nekem itt a helyem. Nekem *itt* kell valamit csinálni – *ott* a nyelvet sem ismerem, a kultúrát sem. De mégis: én nem Árpádtól, hanem Ábrahámtól származom. Tehát ott is van egy hazám, a szó misztikus értelmében. Nem a szó történelmi értelmében, mert történelmi értelemben nekem Magyarország a hazám, itt zajlott a történelmem, ami az egész magyar zsidóság története. De misztikus értelemben a bibliai föld a hazám, onnan származom, és ez alapot ad arra, hogy létezzen egy valóságos közösségi érzésem a világ egész zsidóságával, s hogy ezt a közösséget mindig vállaljam. Ha megkérdezik, hogy szeretem-e a zsidókat, akkor azt felelem, hogy ez hülye kérdés, mert egyiket igen és a másikat nem. Minden gyerekemnek világossá tettem, hogy ők magyarok és zsidók. Ez olyan természetes, ahogy az sem vetődik fel, hogy lány vagyok-e vagy fiú.

'66–67-ben készítették el a gazdasági reformot, amit 1968. január 1-jén akartak bevezetni. Hegedűssel akkor kerültem jó kapcsolatba, mert szenvedélyesen dolgozott a reformot előkészítő bizottságokban. Nagyon sok érdekes ötlete volt arra, hogy hogyan lehetne Magyarország gazdasági struktúráját átalakítani. A legjobb szellemi formáját akkor futotta ki. Lukács azt mondta: a gazdasági reform után politikai reform jön. Hitt az *alap* és *felépítmény* marxi gondolatában: ha gazdaságilag változás következik be, ha nyitunk, ha az árakat liberalizáljuk, ha a gyárak irányítását megváltoztatjuk, azt nem lehet végigvinni politikai konzekvenciák nélkül. Ezért vállalta el Márkus Gyuri, hogy egyetemi tanár lesz, Feri az Új Írás kritikai rovatát, mert hittük, hogy a gazdasági reformot politikai reform követi. És akkor elindulunk! Nem is volt ez hülyeség. Hiszen a peresztrojka is gazdasági reform volt, és abból indult el a Szovjetunió összeomlása. A gondolkodás nem volt hamis. Csak az volt a hamis, hogy ezt majd Brezsnyevék a Szovjetunióban megengedik. Gyuri bácsinak akkor az az ötlete támadt, hogy ő támogatja a gazdasági reformot. Nem gyakorol ugyan önkritikát, nem kéri a pártba való felvételét, de hajlandó pozitív nyilatkozatot adni az olasz sajtóba a gazdasági reformról, s ezt úgy tekintheti a párt, hogy dicséri a jelenlegi helyzetet. Aczél beleegyezett. Az Unitűhak adott is egy interjút, amelyben azt mondta, hogy a gazdasági reform rendkívül pozitív fejlemény Magyarországon, s ez az előremozdulás a politikai reformokat is megelőlegezi. Erre visszavették, azaz „visszazárták” a pártba, hogy őt idézzem.

1968. január 1-jén hivatalosan bevezették a gazdasági reformot. Mentünk az eszpresszóba, és mindenütt más ára volt a kávénak! Egyik helyen egy forint, a másikon egy-húsz, a harmadikon kilencven fillér, de akadt egy-ötvenes ár is, és ez hihetetlen gyönyörűséget okozott. Nem minden egyforma! Amikor az első két maszek kinyitott, úgy figyeltük, mint a messiást.

Egyáltalán nem akartam kapitalizmust, de magántulajdont annál inkább. Tulajdont és versenyt – de kapitalizmust, kizsákmányolást nem. Volt egy hülye illúzióm, hogy köztulajdonba lehet adni a gyárakat, és akkor a piacon a munkástanács jelenik meg tulajdonosként. A modellem egyszer már létezett Magyarországon, közvetlenül '45 után, mielőtt bevezették a kommunizmust. Az üzemekben három hatalom egyensúlyozta ki egymást. A tulajdonos, az úgynevezett üzemi bizottság és a szakszervezet. Ha ezek hárman kormányozzák az üzemeket, akkor nincs kapitalizmus, gondoltam én, de megteremtődik a piac. Ezekről a hibrid képzetekről vitatkoztunk önfeledten – sajnos, csak egészen rövid ideig, mert hamarosan jött a csehszlovákiai bevonulás, ami mindennek véget vetett, s az üdítő, derűs tájakon haladás után mi ismét befutottunk a sötét alagútba.

(Folytatjuk)